

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 6 (2021) nr 1
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2021.06.27

Karolina Kuryś-Szyncel*

Rodzinne wspólnoty znaczeń
Biograficzne opowieści o historii życia rodziny w badaniach
pedagogicznych

Family Communities of Meanings
Biographical Life Story of Family in Pedagogical Research

Abstract: The aim of the article is to try to describe the sources and ways of creating a unique story about its own life history by the family. Introduced the author's category „family biography” as multiply (which is more than the sum of unit biographies), subject to the systematic rules of circulation and equipotential infinite reconstruction resulting from the tensions between the course of family life and the story of life history. The family as a system is capable of sharing meanings during close meetings with internal and external narratives. The author proposes to call Joint Biographical Involvement Episodes. Building a family community of meanings is essential for the development of the family system and may have an identity value.

Keywords: biography, biography of family, family system, narratives, joint biographical involvement episodes.

* Karolina Kuryś-Szyncel (ORCID: 0000-0002-1934-6090) – dr, adiunkt na Wydziale Studiów Edukacyjnych (Pracownia Psychopedagogicznych Badań nad Rozwojem Człowieka) na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kontakt: kuryska@amu.edu.pl.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest próba opisanego źródeł i sposobów tworzenia przez rodzinę niepowtarzalnej opowieści o własnej historii życia. Opowieść ta stanowi esencję biografii rodzinnej i zawiera w sobie zwielokrotnione, dynamiczne, poddawane reinterpretacjom znaczenia, które mogą różnić się w obrębie samego systemu. Rodzinna opowieść biograficzna jest zawsze czyjaś: rodziny jako całości, a zarazem poszczególnych jej członków. Rekonstrukcja tych znaczeń może być interesującą przestrzenią dla formułowania pytań badawczych z obszaru pedagogiki rodziny i andragogiki. Odkrywanie sensów i znaczeń zawartych w opowieściach rodzinnych wpisuje się w nurt konstruktywistyczny i biograficzny; jest także wyrazem poszanowania postulatów Floriana Znanieckiego wyrażonych w kategorii „współczynnika humanistycznego”. Znaniecki w 1922 r. tak pisał:

Tę cechę zjawisk kulturalnych, przedmiotów humanistycznego badania, tę ich zasadniczą właściwość, że jako przedmioty teoretycznej refleksji są już przedmiotami komuś danymi w doświadczeniu, lub czyimiś świadomymi czynnościami, nazywać możemy współczynnikiem humanistycznym tych zjawisk [...]. Cała realność obiektywna tych zjawisk jako przedmiotów wiedzy humanistycznej, wszystkie cechy, które stanowią ich treść w oczach badacza, wszystkie związki, które każde z tych zjawisk łączą z innymi zjawiskami w obrębie świata kultury- wszystko to znika bez śladu z chwilą, gdy usuniemy współczynnik humanistyczny, gdy zjawiska te ujmemy nie jako przedmioty czyjegoś doświadczenia lub kompleksy czyichś świadomych czynności, lecz jako rzeczywistość »niczyją«, o typie postulowanym przez nauki przyrodnicze¹.

Badanie rodziny z perspektywy biograficznej oraz ujęcia systemowego wydaje się w tym miejscu zarówno uzasadnione, jak i obiecujące poznawczo. Rodziny to systemy, które zgodnie z założeniami ogólnej teorii systemów² są czymś więcej niż tylko sumą elementów i podporządkowują się zasadom: cyrkularności i ekwipotencjalizmu (ekwifinalizmu). Oznacza to, że w systemach

- 1 F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, oprac. i wprowadzenie S. Burakowski, Warszawa 1988, s. 24–25.
- 2 L. von Bertalanffy, *Ogólna teoria systemów: podstawy, rozwój, zastosowania*, tłum. E. Woydyłło-Woźniak, Warszawa 1984.

obowiązuje zasada sprzężeń zwrotnych oraz że istnieje wiele możliwych przyczyn (potencji) mogących wywołać określony skutek (jest wiele skutków mających jedną przyczynę). Systemowe ujęcie pozwala wykazać, że rodziny są zdolne do rekonstrukcji, przekształceń, a dążenie do pozostawania w dynamice napięć zapewnia im nie tylko trwanie, ale także rozwój. „System można opisać poprzez dynamizm, strukturę, zróżnicowanie, organizację, zdolność do utrzymania spójności, zdolność do utrzymania stałości, zdolność do rozwoju”³. Jednocześnie zgodnie założeniami konstrukttywizmu (poznawczego, społecznego i krytycznego)⁴ podstawową kategorią analityczną jest komunikacja w obrębie wewnętrznych i zewnętrznych granic systemu. Istotą opisu i badania systemów rodzinnych stanowić mogą zatem osobiste, systemowe i społeczne konstrukty poznawcze (semantyczne) odnoszące się zarówno do samej rodziny, jak i jej otoczenia, znajdujące swoje realizacje w (auto)narracjach.

Ogląd rodziny przez pryzmat podejścia systemowego, narracyjno-biograficznego i kulturowego daje szerokie możliwości analityczne i badawcze. Jest zachętą do przyjrzenia się rodzinie jako przestrzeni biograficznej, w której snuje się opowieść o historii życia. Opowieść ta jest niepowtarzalna, złożona z opowieści jednostkowych. Rodzinna opowieść biograficzna realizowana jest podczas narracji, rozumianych tutaj szeroko: nie tylko jako treści wypowiedziane lub zapisane z użyciem słów, ale także jako wszelkie zachowania komunikacyjne rozgrywające się w przestrzeni rodzinnej. Uzgadnianie znaczeń wspólnotowych odbywa się bowiem nie tylko na płaszczyźnie językowej (werbalnej), ale także we wszystkich aktywnościach i działaniach osób tę wspólnotę tworzących⁵. Jak zauważa Krystyna Ferenz: „Każda grupa społeczna dla poczucia swoistości, odrębności, a nawet różnego rodzaju bezpieczeństwa przyjmuje wyznaczniki odróżniające ją od innych”⁶. Istnieją dwa rodzaje tych wskaźników:

- 3 B. Józefik, *Terapia jako proces współtworzenia nowych znaczeń i opowieści. Idee i praktyki narracyjne*, w: *Ewolucja myślenia systemowego w terapii rodzin. Od metafory cybernetycznej do dialogu i narracji*, red. L. Górniak, B. Józefik, Kraków 2003, s. 119–134.
- 4 W. Kalaga, *Mgławice dyskursu. Podmiot, tekst, interpretacja*, Kraków 1997.
- 5 W. Fisher, *The Narrative Paradigm. An Elaboration*, „Communication Monographs”, 52 (1985) nr 4, s. 347–367.
- 6 K. Ferenz, *Rola znaku i symboli w poczuciu przynależności kulturowe*, w: *Komunikacja wobec wyzwań współczesności*, red. M. Wawrzak-Chodaczek, I. Jagoszewska, Toruń 2011, s. 231.

niezależne, czyli np. teren zamieszkania, rasa oraz świadome, tworzone i rozpoznane np. przez przywódców wśród członków grupy. Ferenz podkreśla, że ten drugi rodzaj wskaźników zawiera w sobie specyficzne kody, głównie niewerbalne: „Trzeba być w jej (grupy – przypis K.K.-Sz.) obrębie, aby rozumieć to, co niewypowiedziane, aby znaki odczytywać zgodnie z intencją nadawcy. Można tu wnosić, iż dla właściwego porozumienia w tej warstwie nadawca i odbiorca winni się znajdować w kręgu tego samego doświadczenia społecznego”⁷.

Nie oznacza to jednak, że w obrębie takiej grupy czy systemu wszystkie znaki i symbole są zawsze i przez wszystkich odczytywane zgodnie z jednym przyjętym (lub narzuconym) znaczeniem. Wręcz przeciwnie, dążenie systemu do homeostazy opiera się na równoważeniu różnorodności, a powstawanie znaczeń bardzo często poprzedzone jest konfliktem centracji, o którym będzie mowa w dalszej części artykułu. Nadmierne ujednoczenie narracji w obrębie danego systemu może nawet prowadzić do nierozwojowego związania (kateksji)⁸ i stanowić zagrożenie dla optymalnego funkcjonowania rodziny.

Rodzina jako dynamiczny system biografii zwielokrotnionych

Na gruncie nauk społecznych rodzina rozumiana jest jako pierwotny i podstawowy system interakcji pomiędzy ludźmi, którzy połączeni są ze sobą bliskimi więziami emocjonalnymi i definiują siebie samych jako przynależnych do tegoż systemu⁹.

Zgodnie z teorią Niklasa Luhmanna¹⁰ system (jakim jest np. rodzina) sam konstruuje wiedzę na swój temat poprzez własną aktywność poznaw-

7 Tamże.

8 Pojęcie kateksji pochodzi od Zygmunta Freuda i oznacza związanie energii libidinalne z umysłową reprezentacją osoby kochanej (obiektu). Do kateksji dochodzi, gdy między partnerami pojawia się kompletne porozumienie i jedność duchowa. Tak silny związek jest niebezpieczny dla ich rozwoju, zobowiązuje partnerów do trwałego bycia razem. Trudność pojawia się wówczas, gdy jeden z partnerów zrywa relację: odchodzi lub umiera. Na ten temat: M. Strobe, M. M. Gergen, *Złamane serca czy zerwane więzi? Miłość i śmierć w perspektywie historycznej*, „Nowiny Psychologiczne”, 2 (1994) s. 15.

9 T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2010, s. 106–107.

10 N. Luhmann, *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, tłum. M. Kaczmarczyk, Kraków 2007.

czą wobec siebie jako przedmiotu poznania. Trwanie systemu zakłada zatem ciągłe odnoszenie się do samego siebie, a dokonanie kolejnych obserwacji przez system (np. rozróżnienie kolejnych systemów w swoim otoczeniu) jest zależne od dokonania rozróżnienia podstawowego. System dokonuje owych odniesień dzięki temu, że może posługiwać się autopojezą (*autopoiesis*) rozumianą, zgodnie z ustaleniami Humberto M. Maturany i Francisco J. Vareli¹¹, jako zdolność do samotworzenia i samoodtworzenia się (samoodnowy), która umożliwia przetrwanie systemu, jego dalsze istnienie i rozwój¹². Konstruktywistyczne samopoznanie i adaptacja systemu możliwe są dzięki temu, że system jest zamknięty operacyjnie i strukturalnie, ale otwarty kognitywnie. System dąży do homeostazy zarówno w obszarze własnego rozwoju (wyrażonego m.in. poprzez realizację kolejnych zadań rozwojowych), jak i wspólnoty znaczeń. Siłą napędową tak rozumianej otwartej (pod względem kognitywnym) organizacji jest dynamika napięć będącą efektem nieustających i cyrkularnie na siebie oddziałujących procesów konstruowania, dekonstruowania i rekonstruowania zarówno w obrębie struktury formalnej (wyrażonej m.in. liczbą osób tworzących rodzinę oraz rodzajem powiązań między nimi), jak i nieformalnej (wyrażonej m.in. w opowieściach o realnych i wyobrażonych zachowaniach poszczególnych członków rodziny jak i samej rodziny jako całości). Struktura nieformalna rodziny (nazywana często także strukturą wewnętrzną) wzmocniana jest poprzez dające się zaobserwować i opisać wymiary funkcjonalne systemu, takie jak: spójność, elastyczność i komunikacja¹³. Wskazane powyżej przekształcenia w strukturze rodzinnej pojawiają się najczęściej jako efekt zmagania się rodziny z ważnymi (znaczącymi) zdarzeniami. Mogą mieć one zarówno normatywny, jak i nienormatywny charakter. Zdarzenia normatywne wpisane są w bieg życia rodziny i stanowią wyznaczniki kolejnych etapów jej rozwoju (np. narodziny dzieci, opuszczanie przez dzieci rodzinnego gniazda)¹⁴. Z kolei zdarzenia nienormatywne to tzw. przełomy życiowe, określane

11 H. Maturana, F. Varela, *Autopoiesis and Cognition*, Dordrecht 1980.

12 K. Kuryś-Szyncel K., B. Jankowiak, *Współczesne związki intymne – w poszukiwaniu nowych wzorców relacji*, w: *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Poznań 2016, s. 63–75.

13 A. Margasiński, *Teoria i wybrane modele systemów rodzinnych*, w: *Rodzina w ujęciu systemowym. Teoria i badania*, red. A. Margasiński, Warszawa 2015, s. 6–32.

14 E. M. Duvall, *Marriage and Family Development*, Philadelphia 1977.

w literaturze mianem krytycznych wydarzeń życiowych¹⁵. Są one nagłe, niespodziewane i wymagają zastosowania nowych, nieznanych dotąd sposobów radzenia sobie (np. choroba, utrata pracy, śmierć).

Badanie rodzin jako niepowtarzalnych i spersonalizowanych systemów łączy się z zainteresowaniem istotnymi treściami (znaczeniami), które są efektem zmagania się rodziny ze zdarzeniami życiowymi wyznaczającymi kierunek jej rozwoju. Próba koncepcyjnego połączenia podejścia systemowego z badawczą orientacją biograficzną doprowadziła mnie do wykrystalizowania autorskiej kategorii: **biografii rodzinnej**. Biografia rodzinna, wywiedziona z tradycji badań etnograficznych i antropologicznych jest, jak pisze Ewa Nowicka: „szczególnym przypadkiem bardziej złożonej biografii [...]. Ma ona tę przewagę nad biografią indywidualną, że może uwzględnić różnorodność obrazów rzeczywistości kulturowej w pewnym zamkniętym świecie wydarzeń dotyczących całej rodziny”¹⁶. Biografia rodzinna w naukach społecznych i humanistycznych najczęściej rozumiana jest jako tzw. (auto)biografia zwielokrotniona i, mimo swojej przełomowości i innowacyjności zaproponowanych w latach sześćdziesiątych XX wieku przez amerykańskiego antropologa Oskara Lewisa badań biografii rodzinnych polegających na prowadzeniu równoległych wywiadów narracyjnych (swobodnych lub częściowo strukturyzowanych) ze wszystkimi członkami systemu rodzinnego, nie doczekała się jako metoda wielu kontynuatorów¹⁷. Słabe zainteresowanie badaniem biografii rodzinnych jest pod pewnymi względami zrozumiałe; jest to bowiem badanie wymagające i czasochłonne zarówno pod względem organizacji i realizacji procesu badawczego (konieczność objęcia badaniami wszystkich członków rodziny), jak i opracowywania koncepcyjno-analitycznego zebranego materiału (najczęściej w formie nagranych wywiadów, które wymagają transkrypcji i jakościowych analiz treści). Jest to jednocześnie niezwykle obiecujące podejście, dające badaczowi

15 S. H. Filipp, Braukmann W., *Verfahren zur Erfassung kritischer Lebensereignisse Eine Übersicht*, w: *Kritische Lebensereignisse*, red. S. H. Filipp, München 1981, s. 92–103.

16 E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 2006, s. 117

17 O. Lewis, *Dzieci Sancheza. Autobiografia rodziny meksykańskiej*, tłum. A. Olędzka-Frybesowa, posł. M. Głowiński, Kraków 2011. Oczywiście badania Znanieckiego z wykorzystaniem metody biograficznej są wcześniejsze, ale należy tu wyraźnie podkreślić metodologię badań i dobór próby. Lewis badał wszystkich członków systemu rodzinnego, u Znanieckiego rodzina emigrantów stanowi kontekst, jest w tle.

nadzieję na rekonstrukcję niedostępnych dotąd obszarów oraz rozpoznanie zróżnicowanych sensów i znaczeń. Potencjał poznawczy, ukryty w biograficznym badaniu systemów rodzinnych, jest moim zdaniem tak bogaty i interesujący, że zasługuje na wysiłek związany z empirycznymi niedogodnościami. Niewątpliwie wymaga jednak od badacza cierpliwości i pokory.

Zaproponowana przeze mnie kategoria biografii rodzinnej dotyczy opisu i badania systemu rodzinnego z uwzględnieniem opowieści narracyjnych osób ten system tworzących (aktualnie zaangażowanych w podejmowany przez badacza problem badawczy), ale nie sprowadza się do prostej sumy (czy też zestawienia) tych opowieści. Przyjmując z jednej strony założenie o całościowym charakterze struktury, jaką jest rodzina (zgodnie z którym jest ona czymś więcej niż sumą elementów), z drugiej zaś strony, mając na względzie rozwojowy potencjał rodziny (w zgodzie z założeniami *life span psychology*), uznałam, że **przez biografie rodzinne rozumieć będę zwielokrotnioną (będącą czymś więcej niż sumą biografii jednostkowych, podległą systemowym zasadom cyrkularności i ekwipotencjalności) nieskończoną (re)konstrukcję wynikającą z napięcia między biegiem życia rodziny a opowieścią o historii życia rodziny.**

Kluczowym mechanizmem tworzenia biografii rodzinnej jest owo napięcie między „normatywnym rusztowaniem” a „subiektywnym znaczeniem”. Wyrażona w ten sposób swego rodzaju kolizja prowadzi do ścierania się dwóch opowieści i może stać się przyczynkiem do ujawnienia **konfliktu centracji** (konfliktu ważności). Konflikt ten bardzo często rozgrywa się między wymaganiami i normami proponowanymi (narzucanymi) przez otoczenie społeczne a osobistymi pragnieniami, dążeniami i planami osób tworzących rodzinę. Zawarta w definicji (re)konstrukcja dotyczy znaczeń, które stanowią podstawę opowieści rodzinnych. Definicja biografii jako dynamicznej opowieści wywodzi się z podejścia zaproponowanego przez wybitnego badacza procesów całościowego uczenia się – Petera Alheita¹⁸, według którego biografia to napięcie między biegiem życia jednostki a opowieścią o historii życia. Bieg życia rodziny daje się także ująć w znormatywizowanych ramach rozwoju, które zostały dość precyzyjnie

18 P. Alheit, *Teoria biografii jako fundament pojęciowy uczenia się przez całe życie*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja”, 18 (2015) nr 4 (72), s. 23–35.

wyznaczone i opracowane przez familiologów¹⁹. Bieg życia rodziny jest zatem wybiórczo redefiniowalny i oporny na zmienność. Jest także w dużym stopniu przewidywalny. Można powiedzieć, że tak zaprojektowany bieg życia rodzinnego stanowi swoistą kanwę (czasem wzorzec), na której każda rodzina buduje swoją spersonalizowaną opowieść, opowieść o historii życia rodziny. Jest ona efektem nadawania osobistych jednostkowych znaczeń i wartościowań zdarzeniom, które wynikają z biegu życia. Z tego powodu osobista opowieść jest nie-normatywna, niepowtarzalna, wyjątkowa i spersonalizowana.

Rodzinna **opowieść o historii życia rodziny** to systemowa (unikalna, niepowtarzalna) narracja ujawniająca się zarówno w refleksji nad codziennością, jak i opowieściach na temat ważnych znaczących wydarzeń w życiu rodzinnym, szczególnie tych o charakterze nienormatywnym. Narracje, jako sposoby rozumienia świata²⁰ oraz komunikowania się, są udziałem wszystkich członków systemu rodzinnego. Z jednej strony są one spersonalizowane w warstwie językowej (od strukturalno- gramatycznej po semantyczną) i treściowej, z drugiej zaś podporządkowują się wspólnie wypracowanym znaczeniom.

Rodzina jako system semantyczny – wytwarzanie znaczeń

Systemowa opowieść o historii życia rodzinnego jest, podobnie jak opowieść indywidualna (jednostkowa), subiektywna²¹, nienormatywna, niepowtarzalna, wyjątkowa i spersonalizowana. Nie ma dwóch takich samych rodzin, nie ma dwóch takich samych historii o życiu rodzin. Jak już powiedziałam powyżej, opowieści te są często zróżnicowane w obrębie tego samego systemu rodzinnego. Zastosowanie konstruktywistycznej perspektywy zarówno w opisie, jak i w badaniu systemów rodzinnych zbliża badacza do traktowania rodziny jako kultury. System rodzinny staje się nośnikiem norm, wartości, rytuałów

19 Badacze rodzin najczęściej i najchętniej korzystają z klasyfikacji Evellyn Duval zakładającej, że rozwój rodziny przebiega poprzez wypełnianie kolejnych zadań rozwojowych, które uaktualniają się w ośmiu stadiach życia rodzinnego; E. M. Duvall, *Marriage and Family Development*.

20 Parafraza tytułu książki pod tytułem *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. J. Trzebiński, Gdańsk 2002.

21 M. White, *Deconstruction and Therapy*, „Dulwich Centre Newsletter”, 3 (1991) s. 21–40.

i pozwala na identyfikację tożsamościową swoich członków. Barbara Józefik zauważa, że:

tak jak wszystkie kultury rodziny opowiadają opowieść o tym, kim są, kim byli i kim będą. Narracje te mogą wyrażać *status quo*, mając zarazem moc konstytutywną. Spostrzeganie rodziny jako kultury pozwala na zobaczenie jej opowieści w szerszym kontekście socjo-polityczno-kulturowym, dzięki czemu możemy traktować ją jako subkulturę w szerszej kulturze²².

Warto przy tym podkreślić, że rozumienie kategorii wspólnota, jaką tworzy system rodzinny na tle społecznym, uległa znacznemu przekształceniu. Nie jest to już organizacja (instytucja) podporządkowująca się zewnętrznym (społeczno-kulturowym) normom. Przekonanie, że rzeczywistość społeczna jest zewnętrzna w stosunku do jednostki, było popularne w naukach społecznych do II połowy XX wieku. Zakładano, że struktura danej grupy determinuje zachowania jej członków, a przynależność do niej wyznacza i ujednolica znaczenia, jakie ci członkowie nadają zachowaniom w obrębie swojej grupy. Takie rozumowanie oznaczało usztywnienie i stereotypizację postaw, a co za tym idzie wyznaczało klarowne przepisy ról (w tym także ról rodzinnych). Wyznaczało także sposób rozumienia struktury formalnej tejże grupy. Jak zauważa brytyjski antropolog społeczny Anthony Cohen:

wspólnota nie może już nigdy więcej być trafnie opisana w kategoriach jej instytucji i komponentów, gdyż teraz uznajemy ją za symbol, któremu różni jej uczestnicy przypisują własne znaczenia. Wszyscy oni mogą wyrażać swoje współuczestnictwo w tej samej wspólnocie, używać tego samego słowa, ale dopasowują je do własnych, niepowtarzalnych doświadczeń i osobowości²³.

Cohen nazywa współczesne wspólnoty „wspólnotami znaczeń” i podkreśla, że

kultura jest środkiem, poprzez który ludzie tworzą znaczenia i za pomocą którego czynią świat znaczącym. Jego medium stanowią symbole, które są efektywne dzięki temu, iż znaczenia nie są jednoznaczne, duża liczba

22 B. Józefik, *Terapia jako proces współtworzenia nowych znaczeń i opowieści*, s. 121–122.

23 A. P. Cohen, *Wspólnoty znaczeń*, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, red. M. Kempny, E. Nowicka, tłum. K. Warmińska, Warszawa 2003, s. 195.

ludzi może przekształcać dzielony symbol, według własnej woli i wymagań interpretacyjnych²⁴.

Rodzina jest taką wspólnotą, która w wyjątkowy sposób korzysta z „pamięci rodzinnej” jako swoistego rodzaju pamięci zbiorowej²⁵ i wytwarza unikalną semantykę będącą efektem uwspólniania znaczeń. W ten sposób powstaje opowieść o historii życia danej rodziny; opowieść, która zawiera w sobie treść „prawdziwego” życia; opowieść, która zapisuje się w mitach rodzinnych, lojalnościowych zobowiązaniach, transmisjach międzypokoleniowych, czyli rodzinnych autonarracjach. Elżbieta Dryll zauważa, że każda trwała diada czy mała grupa społeczna tworzy tzw. niszę psychologiczną, a jej najważniejszym wymiarem jest wymiar semantyczny. Nisza ta stanowi wyjątkowe pod względem fizycznym, biologicznym, społecznym i semantycznym środowisko życia i rozwoju²⁶. Dryll podkreśla, że w polskich badaniach nad semantycznym aspektem funkcjonowania systemu rodzinnego używany jest termin „etos”, który definiuje jako:

silnie nacechowany emocjonalnie system przekonań, pozostający na poziomie wiedzy oczywistej, niepodawanej w wątpliwość. Wartości ujawniają się w strukturalnych właściwościach systemu, obyczajach, sposobach komentowania zdarzeń i ich utrwalania w opowieściach, w codziennych wyborach i uzasadnieniach podejmowanych decyzji, w rodzinnych anegdotach i zapisie historii (nierzadko obejmującej kilka pokoleń), a także w zniekształceniach pamięci autobiograficznej²⁷.

Ta unikalna opowieść o historii życia rodziny zawiera w sobie znaczenia, które mają swoje źródło zarówno w przeszłych, jak i aktualnych zdarzeniach

24 M. Pycińska, *Praktykowanie narodu. Palestyński dyskurs nacjonalistyczny*, Warszawa 2014, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Warszawskim, https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1028/_Praktykowanie%20narodu_%20Palesty%20C5%84ski%20dyskurs%20nacjonalistyczny.pdf?sequence=1 dostęp: 02.05.2021; praca opublikowana: *Praktykowanie narodu. Palestyńska praktyka doświadczenia narodowego do czasu powstania Palestyńskiej Autonomii Narodowej*, Kraków 2021.

25 M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008.

26 E. Dryll, *Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*, Warszawa 2013, s. 14–15.

27 Tamże, s. 15–16.

biograficznych. Analiza narracji (wypowiedzi) poszczególnych członków systemu rodzinnego na wybrany temat daje możliwość uchwycenia toczącego się w rodzinie procesu uwspólniania znaczeń. Najbardziej obszerne i wnikliwe badania, mające na celu rekonstrukcję unikalnego systemu wspólnych przekonań i wartości, a także procedur doprowadzających do ujednoczenia tych znaczeń w obrębie rodziny, prowadziła Małgorzata Chądyńska²⁸. Badaczka zaobserwowała, że największe zbieżności dotyczą narracji małżonków.

Małżonkowie nie są spokrewnieni, dlatego nie można jej (zbieżności-przypis K. K.-Sz.) tłumaczyć wpływem genotypu. Są za to ze sobą najdłużej i to oni, zakładając rodzinę, stworzyli podstawy rodzinnego podobieństwa. Uzgadniając treści etosowe własnych rodzin pochodzenia, tworzyli wynegocjowany system wspólnych przekonań²⁹.

Przyjrzyjmy się mechanizmowi wytwarzania tych znaczeń w przestrzeni rodzinnej. Po pierwsze, spróbujmy zrekonstruować źródła tych znaczeń. Po drugie, zobaczymy, kiedy, w jakich okolicznościach wytwarzają się znaczenia rodzinne.

Biografię rodzinną rozumiem jako nieustającą i dynamiczną (re)konstrukcję znaczeń. Jej wytwarzaniu sprzyjają (a może są jej warunkiem) bliskie, oparte na wzajemnym zaufaniu, spotkania w przestrzeni systemu rodzinnego, które nazywam epizodami wspólnego zaangażowania biograficznego (EWZB). Kategorię tę wywodzę z zaproponowanej przez Rudolfa Schaffera kategorii epizodów wspólnego zaangażowania (EWZ) i odnoszę ją do specyficznego rodzaju uczenia się, uczenia się biograficznego³⁰.

Według Schaffera³¹ EWZ to sytuacje, w których dorosły jest aktywnie zaangażowany w poszerzanie repertuaru zachowań dziecka, pomagając mu opanować

28 M. Chądyńska, *Wzorce aktywności w narracjach rodzinnych. Metoda badania, kryształizacja i przekaz międzypokoleniowy*, Warszawa 2012.

29 E. Dryll, *Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*, s. 17; M. Chądyńska, *Wzorce aktywności w narracjach rodzinnych*.

30 Kategorię EWZB omawiam bardzo szczegółowo w tekście K. Kuryś-Szyncel, *Epizody wspólnego zaangażowania biograficznego jako źródło mądrości życiowej*, „Studia Edukacyjne”, 55 (2019) s. 109–123, DOI: 10.14746/se.2019.55.7.

31 H. R. Schaffer, *Epizody wspólnego zaangażowania jako kontekst rozwoju poznawczego*, w: *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*, red. A. Brzezińska, G. Lutomski, Poznań 1994, s. 178–179.

pewien nowy problem i tą drogą przenosi je na wyższy poziom kompetencji w radzeniu sobie z wymaganiami otoczenia. Epizod jest swoistym spotkaniem i „aby takie spotkanie miało sens, uczestnicy na początku muszą dojść do zgody co do tematu, którym będą się wspólnie zajmować”³². Tematy mogą być zewnętrzne (narracje pochodzące spoza kontekstu spotkania) oraz wewnętrzne (autonarracje o uczestnikach i ich relacji). Mechanizmem odpowiedzialnym za zmianę (czyli za poszerzenie i wzbogacenie repertuaru zachowań) jest „konflikt centracji doświadczanych przez podmiot w trakcie interakcji”³³. Mimo że Schaffer nie wskazuje dodatkowych warunków pomyślnej realizacji epizodu wspólnego zaangażowania, to, mając na uwadze wiedzę z zakresu psychologii relacji i powołując się na Carla Rogersa, taki epizod nie będzie miał znaczenia (a co za tym idzie, może pozostać także obojętny pod względem edukacyjnym) dla osób w nim uczestniczących, jeśli między tymi osobami nie zaistnieją trzy warunki niezbędne do powstania autentycznej i ważnej relacji międzyludzkiej. Po pierwsze, osoby uczestniczące w spotkaniu będą miały przynajmniej minimalną ochotę być ze sobą w kontakcie. Po drugie, każda z osób będzie dysponowała zdolnością i minimalną chęcią odbierania tego, co przekazuje druga. Po trzecie, kontakt/spotkanie będzie trwało przez pewien czas. Jeśli te warunki zostaną spełnione, wówczas możemy przypuszczać, że spotkanie będzie autentyczne i ważne³⁴. Ze względu na biograficzny charakter spotkania podczas EWZB i mogące uaktywnić się tematy wewnętrzne dotyczące osobistych (czasem trudnych, traumatycznych) treści, warunek bliskości i zaufania pomiędzy osobami biorącymi udział w takim epizodycznym spotkaniu stanowi *conditio sine qua non*. System rodzinny, poprzez swoją wyjątkową organizację, jest naturalną przestrzenią, w której uaktualniają się epizody wspólnego zaangażowania biograficznego. Spotkania te poprzez swoją narracyjną formułę i biograficzny potencjał stanowią okazję do wytwarzania wspólnoty znaczeń. Biografia rodzinna, w przedstawionym powyżej rozumieniu, jest zatem jednocześnie asumptem do wytwarzania owej wspólnoty, ale także jej niepowtarzalnym efektem, mającym także znaczenie tożsamościowe (personalizacyjne).

Z punktu widzenia wytwarzania znaczeń podczas EWZB w rodzinie istotna wydaje się analiza dwóch składowych tego spotkania: tematu spotkania (epi-

32 Tamże, s. 153.

33 Tamże, s. 178.

34 C. Rogers, *O stawianiu się osobą*, przedm. P. D. Kramer, tłum. M. Karpiński, Poznań 2002.

zodu) oraz odpowiedzialnego za powstanie nowej jakości (nowej wiedzy, nowego rozwiązania) mechanizmu centracji. Dodać należy, że wytwarzanie znaczeń podczas EWZB może polegać na konstruowaniu, rekonstruowaniu lub dekonstruowaniu. W efekcie narracyjnego spotkania członków systemu rodzinnego może zatem dojść do wytworzenia nowych znaczeń (konstrukcja), zmiany polegającej na uwspólnieniu obecnych znaczeń (rekonstrukcja) lub odrzucenia, pozbycia się istniejących znaczeń (dekonstrukcja).

Tematy w EWZB (podobnie jak w Schafferowskich EWZ) są wewnętrzne lub zewnętrzne. Biograficzna wartość tych tematów odnosi się do ich subiektywnego, osobistego, często wręcz intymnego znaczenia. Tematy wewnętrzne są opowieściami poszczególnych członków i całego systemu na temat zdarzeń życiowych, zarówno tych historycznych/przeszłych, jak i teraźniejszych, a nawet przyszłych. Tematem EWZB w rodzinie może być zatem opowieść o dziejach rodziny (np. o zaangażowaniu wcześniejszych pokoleń w działalność charytatywną), o aktualnie doświadczanych zdarzeniach (np. egzaminy szkolne dzieci), a także o marzeniach, planach i projektach życiowych, które będą (mogą być) realizowane w przyszłości przez rodzinę (np. budowa nowego domu). Tematy wewnętrzne uaktywniane podczas spotkań epizodycznych w rodzinie to także autonarracja systemowa odnosząca się do zdarzeń normatywnych i nienormatywnych będących udziałem całego systemu. Tematem wewnętrznym mogą być także mity rodzinne i zobowiązania lojalnościowe³⁵. Z kolei temat zewnętrzny to narracje spoza kontekstu interakcji

35 Pojęcie „mitu rodzinnego” wprowadził do opisu rzeczywistości wewnątrzrodzinnej Antonio Ferreira w 1963 r. Mit rodzinny (zazwyczaj w systemie rodzinnym jest ich kilka) dotyczy „pewnych zintegrowanych przekonań podzielanych przez wszystkich członków rodziny na temat siebie nawzajem oraz swojej rodziny jako całości”; (K. Ostoja-Zawadzka, *Mity rodzinne*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 85), a jego zawartość treściowa i znaczeniowa jest najczęściej przekazywana z pokolenia na pokolenie i utrwalana poprzez tzw. lojalność rodzinną. Pojęcie „lojalności rodzinnej” pochodzi z kolei od amerykańskiego psychiatry węgierskiego pochodzenia Ivana Boszormenyi-Nagy’ego – twórcy tzw. *contextual therapy*. Lojalność rodzinna rozumiana jest jako realistyczna pozytywna postawa jednostek wobec tego, co jest nazwane „obiektem” lojalności. W rodzinie lojalność oparta jest na sieci grupowych oczekiwań co do których wszyscy czują się zobowiązani (zobligowani) (I. Kołbik, *Lojalność rodzinna*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 78).

(spoza systemu), a w przypadku rodziny to przywoływanie historii Innych systemów (rodzin pochodzenia partnerów, grup odniesienia: rówieśniczych, lokalnych, regionalnych, świata). Tematy zewnętrzne są zaproszeniem do uczenia się z biografii Innych³⁶. Szczególnie w sytuacji, gdy rodzina nie dysponuje własnym przykładem, dotyczącym np. osvajania tematu śmierci, sposobów zmagania się z chorobą, (s)korzystanie z tekstów kultury (np. dzieł literackich, obrazów filmowych) może stanowić cenne uzupełnienie rodzinnych zasobów.

Ponadto warto zauważyć, że w przestrzeni życia rodzinnego częstym tematem EWZB są przełomy biograficzne, które stanowią wyjątkowe sytuacje spotkania różnorodnych narracji i wymagają wypracowania spójnego systemu znaczeń, by system mógł poradzić sobie z nową sytuacją. Snucie opowieści na temat przełomu biograficznego staje się przyczynkiem do uaktywniania tranzycji. Opowieść o przełomie zawiera w sobie tematy (wątki) związane ze sposobem funkcjonowania przed, w trakcie i po przełomie. Taka opowieść w naturalny sposób wywołuje konflikt centracji, przyczyniając się tym samym do pojawienia się nowych znaczeń w systemie rodzinnym. Przełomy biograficzne są wartościowymi doświadczeniami rodzinnymi, które zapisują się w pamięci rodzinnej i mogą stanowić zasób narracyjny dla kolejnych pokoleń. Podczas opisanych epizodów wspólnego zaangażowania biograficznego w rodzinie dochodzi do uzgodnienia znaczeń. Znaczenia mogą być konstruowane, rekonstruowane i dekonstruowane, a proces ich wytwarzania odbywa się poprzez wywołanie konfliktu centracji. Pojawia się on najczęściej podczas konfrontacji systemu rodzinnego z nagłym i nieoczekiwanym zdarzeniem biograficznym (np. chorobą jednego z członków systemu). Reakcja na tzw. krytyczne wydarzenie życiowe wymaga wypracowania nowych, nieznanych dotąd sposobów radzenia sobie przez system. Jednakże konflikt centracji może towarzyszyć również każdej sytuacji o charakterze normatywnym, czyli wpisanej w bieg życia rodziny. Centracja dotyczy wysuwania się na plan pierwszy istotnych (ważnych w danym momencie) dla poszczególnych osób i systemu treści (np. wartości). Proces centracji rozpoczyna się różnicowaniem, czyli wyodręb-

36 E. Dubas, *Uczenie się z biografii Innych – wprowadzenie*, w: *Uczenie się z biografii Innych*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: Biografia i badanie biografii, t. 2, Łódź 2011, s. 5–11.

nieniem spośród tematów, które są istotnie ważne dla poszczególnych członków rodziny lub dla systemu jako całości. Następnie uruchamiany jest mechanizm uwspólniania znaczeń. Uwspólnianie może przyjąć trzy formy.

Po pierwsze, **konstrukcji**. Polega ona na zbudowaniu nowej opowieści na bazie (kanwie) starej. Przykładem konstrukcji jest założenie własnej rodziny. Podsystem diady małżeńskiej spotyka się w epizodzie wspólnego zaangażowania biograficznego, którego tematem jest wspólne życie rodzinne (jego wizja) i dokonuje ważnych przekształceń narracyjnych, sprawiających, że osobiste małe narracje stają się budulcem tzw. *quasi-wielkiej narracji*³⁷. W takim EWZB dorosły uczy (się) (od) dorosłego. Powstają bazowe dla dalszego rozwoju systemu rodzinnego znaczenia, jak wykazują cytowane wcześniej badania Chądzyńskiej, znaczenia, które cechują się największą trwałością i zgodnością. Konstruowanie znaczeń poprzez uwspólnianie opowieści na pierwszym etapie rozwoju rodziny (jeszcze w fazie preparentalnej) jest kluczowe dla dalszego biegu życia nowo tworzonego systemu.

Po drugie, **rekonstrukcji** opowieści rodzinnej. Jest to modyfikacja starej opowieści polegająca na uzupełnieniu brakujących elementów lub naprawie wadliwych części. Przykładem takiej rekonstrukcji może być powtórne małżeństwo po rozpadzie poprzedniego związku lub pojawienie w rodzinie nowych członków, np. w chwili przyjścia na świat pierwszego dziecka. Jest to bez wątpienia przełom w biografii systemu rodzinnego, który domaga się redefinicji znaczeń. Diada małżeńska, której udało się uwspólnić znaczenia, musi dokonać rekonstrukcji i włączyć w opowieść o historii swojej rodziny narrację odnoszącą się do nowonarodzonego dziecka.

Po trzecie, **dekonstrukcji** opowieści rodzinnej. Jest to zburzenie starej opowieści i zakończenie historii lub rozpoczęcie od nowa, odcięcie się od starej opowieści. Przykładem dekonstrukcji może być rozpad rodziny po śmierci jednego z jej członków.

37 K. Kuryś, *Tematyczne narracje autobiograficzne kobiet i mężczyzn wobec tworzenia biografii rodzinnej*, w: *Psychologia małych i wielkich narracji*, red. M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, Warszawa 2010, s. 131.

Podsumowanie

Rodzina jest systemem autopojetycznym zdolnym do wytwarzania znaczeń. Jest również swoistym fenomenem osobistym, społecznym i kulturowym. Fenomenologia zbliża nas do myślenia o rodzinie w kategoriach narracyjnych. Jest zatem rodzina systemem semantycznym (wypełnionym znaczeniami i te znaczenia tworzącym), a język i kultura odgrywają znaczącą rolę w interpretowaniu wydarzeń i nadawaniu sensu doświadczeniom rodzinnym. Opis i badanie rodzin z uwzględnieniem wymienionych podejść pozwala rekonstruować unikalne biografie, które są owocem zmagania się członków rodziny i rodziny jako całości ze zdarzeniami życiowymi, zarówno w codziennej rutynie, jak i w przełomowej epifanii. Biografie te stanowią autonomiczne opowieści dające podstawy do budowania tożsamości rodzinnej. Z punktu widzenia praktyki życia społecznego możliwe jest wykorzystanie biografii rodzinnych w badaniach familiologicznych, np. jako metody zbierania danych, a także w praktyce działań pedagogicznych. Przyjęcie zaprezentowanych w niniejszym artykule założeń stanowi nowy ogląd codzienności i sposobów radzenia sobie z jej wyzwaniem przez rodziny. Wypełnianie zadań rodzinnych, realizacja celów wychowania, praca nad budowaniem zasobów z uwzględnieniem indywidualnych, spersonalizowanych biografii rodzinnych stanowi szansę dla tych pedagogów, którzy pracują na co dzień z dziećmi i młodzieżą. Włączenie w obszar terapii pedagogicznej tematów związanych z rodziną pozwala na inicjowanie zmian w procesie wychowania: dostosowywania, redefiniowania, dodawania i odrzucania celów wychowawczych w odpowiedzi na zmiany społeczno-kulturowe, które nieodłącznie towarzyszą rodzinie jako systemowi. Interwencje tego rodzaju nie są przecież terapią rodzinną (zarezerwowaną dla innych kontekstów i praktyk), a stanowią działania o charakterze edukacyjnym, są zachętą do uczenia się z biografii (także z biografii rodzinnych).

Streszczenie: Celem artykułu jest próba opisanie źródeł i sposobów tworzenia przez rodzinę niepowtarzalnej opowieści o własnej historii życia. Wprowadzono autorską kategorię „biografii rodzinnej” jako zwielokrotnioną (będącą czymś więcej niż sumą biografii jednostkowych), podlegającą systemowym zasadom cyrkularności i ekwipotentjalności nieskończoną rekonstrukcją znaczeń wynikającą z napięcia między biegiem życia rodziny a opowieścią o historii życia. Rodzina rozumiana jako system jest zdolna do uwspólniania znaczeń podczas bliskich spotkań z wewnętrznymi i zewnętrznymi

narracjami. Spotkania te autorka proponuje określać mianem epizodów wspólnego zaangażowania biograficznego. Budowanie rodzinnej wspólnoty znaczeń jest istotne dla rozwoju systemu rodziny i może mieć walor tożsamościowy.

Słowa kluczowe: biografia, biografia rodzinna, system rodzinny, narracje, epizody wspólnego zaangażowania biograficznego.

Bibliografia

- Alheit P., *Teoria biografii jako fundament pojęciowy uczenia się przez całe życie*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja”, 18 (2015) nr 4 (72), s. 23–35.
- Bertalanffy L. von, *Ogólna teoria systemów: podstawy, rozwój, zastosowania*, tłum. E. Woydyłło-Woźniak, Warszawa 1984.
- Chądzyńska M., *Wzorce aktywności w narracjach rodzinnych. Metoda badania, krystalizacja i przekaz międzypokoleniowy*, Warszawa 2012.
- Cohen A. P., *Wspólnoty znaczeń*, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, red. M. Kempny, E. Nowicka, tłum. K. Warmińska, Warszawa 2003, s. 192–215.
- Dryll E., *Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*, Warszawa 2013.
- Dubas E., *Uczenie się z biografii Innych – wprowadzenie*, w: *Uczenie się z biografii Innych*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: Biografia i badanie biografii, t. 2, Łódź 2011, s. 5–11.
- Duvall E. M., *Marriage and Family Development*, Philadelphia 1977.
- Ferenz K., *Rola znaku i symboli w poczuciu przynależności kulturowe*, w: *Komunikacja wobec wyzwań współczesności*, red. M. Wawrzak-Chodaczek, I. Jagoszewska, Toruń 2011, s. 231–239.
- Filipp S. H., Braukmann W., *Verfahren zur Erfassung kritischer Lebensereignisse Eine Übersicht*, w: *Kritische Lebensereignisse*, red. S. H. Philipp, Munchen 1981, s. 92–103.
- Fisher W., *The narrative paradigm. An elaboration*, „Communication Monographs”, 52 (1985) nr 4, s. 347–367.
- Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008.
- Józefik B., *Terapia jako proces współtworzenia nowych znaczeń i opowieści. Idee i praktyki narracyjne*, w: *Ewolucja myślenia systemowego w terapii rodzin. Od metafory cybernetycznej do dialogu i narracji*, red. L. Górniak, B. Józefik, Kraków 2003, s. 119–134.
- Kalaga W., *Mgławice dyskursu. Podmiot, tekst, interpretacja*, Kraków 1997.
- Kołbik I., *Lojalność rodzinna*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 78–84.
- Kuryś K., *Tematyczne narracje autobiograficzne kobiet i mężczyzn wobec tworzenia biografii rodzinnej*, w: *Psychologia małych i wielkich narracji* red. M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, Warszawa 2010, s. 131–150.

- Kuryś-Szyncel K., *Epizody wspólnego zaangażowania biograficznego jako źródło mądrości życiowej*, „Studia Edukacyjne”, 55 (2019) s. 109–123, DOI: 10.14746/se.2019.55.7.
- Kuryś-Szyncel K., Jankowiak B., *Współczesne związki intymne – w poszukiwaniu nowych wzorców relacji*, w: *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*, red. I. Przybył, A. Żurek, Poznań 2016, s. 63–75.
- Lewis O., *Dzieci Sancheza. Autobiografia rodziny meksykańskiej*, tłum. A. Olędzka-Frybesowa, postł. M. Głowiński, Kraków 2011.
- Luhmann N., *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, tłum. M. Kaczmarczyk, Kraków 2007.
- Margasiński A., *Teoria i wybrane modele systemów rodzinnych*, w: *Rodzina w ujęciu systemowym. Teoria i badania*, red. A. Margasiński, Warszawa 2015, s. 6–32.
- Maturana H., Varela F., *Autopoiesis and Cognition*, Dordrecht 1980.
- Nowicka E., *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 2006.
- Ostoja-Zawadzka K., *Mity rodzinne*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 85–90.
- Pycińska M., *Praktykowanie narodu. Palestyńska praktyka doświadczenia narodowego do czasu powstania Palestyńskiej Autonomii Narodowej*, Kraków 2021.
- Pycińska M., *Praktykowanie narodu. Palestyński dyskurs nacjonalistyczny*, Warszawa 2014, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Warszawskim, https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1028/_Praktykowanie%20narodu_%20Palesty-%20C5%84ski%20dyskurs%20nacjonalistyczny.pdf?sequence=1, dostęp: 02.05.2021
- Rogers C., *O stawaniu się osobą*, przedm. P. D. Kramer, tłum. M. Karpiński, Poznań 2002.
- Schaffer H. R., *Epizody wspólnego zaangażowania jako kontekst rozwoju poznawczego*, w: *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów*, red. A. Brzezińska, G. Lutowski, Poznań 1994, s. 178–179.
- Strobe M., Gergen M. M., *Złamane serca czy zerwane więzi? Miłość i śmierć w perspektywie historycznej*, „Nowiny Psychologiczne”, 2 (1994) s. 13–26.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2010.
- Trzebiński J., *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańsk 2002.
- White M., *Deconstruction and therapy*, „Dulwich Centre Newsletter”, 3 (1991) s. 21–40.
- Znanięcki F., *Wstęp do socjologii*, oprac. i wprowadzenie S. Burakowski, Warszawa 1988.